

А.Ісімақова

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ: ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ

Аннотация: Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласындағы Абай бейнесі жан-жақты ашылып, ақынның терең ойлары мен философияға толы толғаныстары дәйекті түрде жан-жақты ашылған. Сондай-ақ А.Байтұрсынұлы Абайдың ақындық өнерін дәріштеп, классикалық мұраның кейінгі қазақ әдебиетіндегі орнын нақтылап берген. А.Байтұрсынұлы абайтанушыларға сара жол нұсқап, Абай шығармашылығының өзіндік ерекшеліктерін терең ғылыми негізге сүйене отырып, тұңғыш рет ашып көрсеткен.

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының Абай туралы ойлары, ақындығы мен шығармашылығы туралы сөз болады.

Тірек сөздер: ұлт, тіл, әдебиет, ақын, мәдениет, ғылым.

А.Исмакова

Главный научный сотрудник Института литературы
и искусства им. М. О. Ауэзова, доктор филологических наук, профессор город
Алматы, Казахстан

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ: ГЛАВНЫЙ КАЗАХСКИЙ ПОЭТ

Аннотация. В статье раскрывается образ Абая, представленный в статье Ахмета Байтұрсынұлы «Главный казахский поэт», раскрываются глубокие мысли и философские размышления поэта с разных сторон. А. Байтұрсынұлы открыл путь абайоведам, впервые раскрыл особенности творчества Абая, опираясь на глубокую научную основу.

В статье показываются изыскания Ахмета Байтұрсынұлы об Абае, его поэзии и творчестве.

Ключевые слова: нация, язык, литература, поэт, культура, наука.

A. Ismakova

Chief researcher of M.Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan

A.BAITURSYNULY: THE MAIN POET OF KAZAKH PEOPLE

Annotation. The article reveals the image of Abai, presented in the article by Akhmet Baitursynuly “The main Kazakh poet”, reveals the deep thoughts and philosophical reflec-

tions of the poet from different sides. A. Baitursynuly opened the way for abayologists, for the first time revealed the peculiarities of Abai's creativity, relying on a deep scientific basis.

The article shows the research of Akhmet Baitursynuly about Abai, his poetry and creativity.

Keywords: nation, language, literature, poet, culture, science.

Ұлт ғылымын, мәдениетін, әдебиетін жаңа, биік деңгейге көтерген осынау буынның Темірқазығына айналған тұлға Абай екені олардың арнайы мақалаларынан байқалады. Бұл – классикалық мұраны мойындап, оны түсінуге және әрі қарай дамытуға ұмтылыс еді. Осы топтың басшыларының бірі А.Байтұрсынұлы реформаторлық тұрғыдан мақаласының атына өзекті, өзінің замандастары ғана емес, бүгінгі ХХІ ғасырда мойындалып отырған тұжырым қояды яғни Абайдың «Қазақтың Бас ақыны» екенін өзге жұртқа да, өзімізге де жете ұғындырады.

Осы зерттеуінде А.Байтұрсынұлы классикалық мұраның кейінгі қазақ әдебиетіндегі орнын нақтылап берді. Бүгінгі абайтанушыларға сара жол нұсқап, Абай шығармашылығының өзіндік ерекшеліктерін терең ғылыми негізге сүйене отырып, тұңғыш рет ашып көрсетті: «Сөзі аз, мағынасы көп, терең... Не нәрсе жайынан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармап жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады» [1,54]. Аталған мақалада Ахмет Байтұрсынұлы сонау 1913 жылдың өзінде-ақ «шығармашылық» категориясы ұғымына нақты теориялық анықтама берді: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылдық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған», – деген ой қорытындысын жасайды [1,58].

Демек, қазақ әдебиеттануында абайтанудың берік іргетасы осылай қаланды. «Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге бойына біткен зеректіктің үстіне Абай әртүрлі Еуропа білім иелерінің кітаптарын көп оқыған... Сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың сөзін мың қайтара оқып жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасына түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар. Тіпті «Осының мағынасы не?» деп сұрағандары да бар. Сол өлеңді алып қарасақ, айтылған пікірде, айтуында еш кемшілік жоқ. Түсіне алмаса, ол кемшілік оқушыда... Оған оқушы түсінбесе, ол Абайдың үздік, ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді. Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» [1,162] – деп түйіндеген Амет Байтұрсынұлының мұндай ойларын өзгеге өсиет ретінде ұсынып қана қоймай, өз шығармашылығы арқылы іске асырғанына оның «Қырық мысал» мен «Маса» жинақтары дәлел.

Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақтың бас ақыны» мақаласында: «Ақындық, өлеңшілдік ел көзіне қадірсіз көрінсе, кемшілік ақындық пен өлеңшілдікте емес, ақындық пен өлеңшілдікті орнына жұмсамағандықта екендігін, ақындық пен өлеңшілдікті қазақ ақындары, өлеңшілері қайыршы-тіленшілік орынға жұмсағаннан өлеңнің қадірі кеткенін Абай әбден білген соң, өлең жазуға түскен», – деп түйіндепті. Себебі, әдебиеттанушы Абайдың міндеті: «*Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шапшақ. Наданның көзін қойып, көңілін ашапқа. Үлгі алсын дей-мін ойлы жас жігіттер, думан-сауық ойда жоқ әуелбаста-ақ*». Бұл ойды Ахмет Байтұрсынұлы дәлелдеп береді: «Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан, Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол

қалыбынша дұрыс айтуды сүйген». Тағы да А.Байтұрсынұлы Абайдың көркемсөзге о баста ерекше мән бергенін былай дейді: «Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгілі, тақтан орын берген».

Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында Абайдың шығармашылығы туралы былай дейді: «Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушылардысынайды».

Ахмет Байтұрсынұлы Абайдың реформаторлық сырын да бір-ақ сөйлеммен анықтайды: «Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған». Біліммен би болу оңай ма? Білімі көптер билеген заман болған ба?!

Абайға дейінгі ақындар әдеби терминдерді, оның ішінде «айтушы», «тыңдаушы», «сөз сарасы», т.б. қолданбағаны белгілі. Абайдың сыны туралы Ахмет Байтұрсынұлы: «Жұрт мағыналы, маңызды, терең сөзден гөр імағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп, құлаққа дыбысы тиіп, өте шығатын жеңіл сөздерді тыңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөзінде көрсетілген. Сол сөзінен Абайдың сыншылығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр», – деп анықтап береді. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлы Абайдың сөзге деген ерекше көзқарасын, сөздің қару екенін түсінетінін айта кетеді, себебі: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған». Ахмет Байтұрсынұлы әдебиеттанушы Абайды осылай бағалайды. Абайдыңқазақ әдебиетіне жаңа жол көрсеткені де ескеріледі: «Бұлардың үстіне Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөзінің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады».

А.Байтұрсынұлы Абайдың: «өзі тексергіш болған соң, оның өлеңін тексеріп, қате шығарып ешкім жарыта алмайды» дей келе, ұлы ақынның «қандай сыншы, сөз тексергіш екендігін төмендегі сөзінен байқауға болады», – дейді. Осы ретте «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңін мысалға келтіреді.

А.Байтұрсынұлы қазақ әдебиеттануында тұңғыш рет Абайдың өлең құрылысына байланысты теориялық тұжырымдар құрайды. А.Байтұрсынұлының ойынша «Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тақтан орын берген». Себебі оның өлеңдерін зерттеуші А.Байтұрсынұлы «қандай үлгілі, қандай мағыналы, қандай асыл, қандай терең сөздер» деп бағалайды. Ақынның өлеңге, әдебиетке деген көзқарасын, оның жаңа эстетикалық талғамын А.Байтұрсынұлы: «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасын» талдау арқылы анықтап береді. Абай өлеңдерінің ішкі әлемі, шығарманың поэтикалық талдауын да А.Байтұрсынұлы тұңғыш рет көрсеткен. Ақынның жаңа үлгі, өзгеше өрнек, мазмұн, түр, ырғақ, бунақ, тармақ, айшық, жорғақ, жаңашылығы туралы әдеби-теориялық қағидалары қазақ әдебиеттануының табысы. А.Байтұрсынұлы теориялық талдаулар арқылы Абай шығармашылығының жаңашылдығын, оның классикалық болуының мәнін ашады.

А.Байтұрсынұлы осы орайда: «Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы – әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен», – деп әділ бағалаған [1, 160].

Абай «Ғақлиясын» «Қарасөз» деп атауы да тегін емес. Замандастары көркем сөзді өлең мәтінімен шығарған кезде, Абай қазақтың қарасөзіне атам заманнан келе жатқан, жыраулар қалыптастырып, түйіндеп берген ұлттық пәлсапалық ойлау жүйесін қайтарды. Бұл ата-бабаның өсиет, аманат сөзі іспеттес жанр.

Әдебиетші Абай ақын Абайды өлеңдерінде талдап отырса, қарасөзінде хакім Абай осы екеуінің үйлесімділігін, пәлсапалық, дүниетанымдық, ғалымдық, діни, әлеуметтік тұрғылардан тоғыстырғаны анық, сондықтан «Ғақлияның» стилі де ерекше.

А.Байтұрсынұлы Абайдың жазуы туралы былай депті: «Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда, «мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайшылыққа кемшілігі болар» деп тайсақтап тартынбаған. Хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған». Бұған себеп болған – ақынның, әдебиеттанушылығы: «Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктен» екенін А.Байтұрсынұлы осылай дәлелдеп берген [1, 160]. Бұқар мен Дулатты сынау үшін Абай, әрине, өзінің алдындағы қазақ сөз өнерімен таныс болған, сырын ашып, кемшіліктеріне көзі жеткен соң ғана оны сынауға бет алған. Ол үшін сөзді талдау, талғау қабілеті болуы шарт екені белгілі және сөз өнеріне қояр басты тұжырымы: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы». Мәселе өлеңде ғана емес, сөздің контекстінде. Осылай бір ғана сөйлеммен әдебиетші Абай сөздің стильдік мәнін, сөздің көркем мәтіндегі орнын, міндетін анықтап берген.

Әдебиетші Абай сөздің маңыздылығына да ерекше мән береді: Ынсап-ұят, арнамыс, сабыр, талап. Бұларды керек қылмас, ешкім қалап. Терең ой, терең ғылым іздемейді. Өтірік пен өсекті жүндей сабап. Адамға қажетті көркем мазмұнды баяндауды және оның соған сай форма-пішіні болуын әдебиетші Абай осылай айғақтаған. Абай «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген бір жолмен ауыл баласының көркем сөзді қабылдауына, оның өнер екенін мойындап түсінуге, оны бағалай білу қабілеті адамзатқа ортақ көркемдік-эстетикалық жай екенін түсінуді меңзейді. ӘлФараби мен Буало айқындаған әдеби талап пен шарттарды Абай пән тілінде осылай нақтылай түсті. Абайдың қарасөздері «хақиқатты хақиқат қалыбында» тану үшін жазылғаны анық.

А.Байтұрсынұлының айтуынша: «Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөзінің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады... Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген» [1,158]. Сондықтан «Абай асылың танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылың танығаны, білгені көрінеді». А.Байтұрсынұлы классикалық мұраның түп-тамырын осылай нақтылайды, себебі. Абай «әр нәрсенің бер жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен».

Осы зерттеуінде А.Байтұрсынұлы классикалық мұраның кейінгі қазақ әдебиетіндегі орнын нақтылап берді. Бүгінгі абайтанушыларға сара жол нұсқап, Абай шығармашылығының өзіндік ерекшеліктерін, терең ғылыми негізге сүйене отырып, тұңғыш рет теориялық талдау арқылы ашып көрсетті.

Аталған мақалада Ахмет Байтұрсынұлы сонау 1913 жылдың өзінде-ақ «шығармашылық» категориясының нақты теориялық анықтамасын береді, себебі: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек».

«Қазақтың бас ақыны» арқылы қазақ әдебиеттануында Абайтанудың берік іргетасы қаланды. Осыншама ілім мен білімді Абай қайдан тоқыған деген сауалға Ахмет Байтұрсынұлының дерегі бар: «Абай 10 жасынан 13 жасқа шейін қырда мұсылманша оқыған. 13 жасқа шығарда Семейде Ахмет Ырзаның медресесінде оқыған. Медреседе 4 жыл мұсылманша оқып, 3 ай орысша оқып, сонымен оқуды қойған. Он бес жасында-ақ балалық қылмай, үлкендердің қатарына кіре бастаған.

Әкесіне серіктікке жарай бастаған. 20 жасында ел ішіндегі белгілі бір шешені атана бастаған. Зеректікпен естігенін ұмытпаған. Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, тасың би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған, жұрттың беті малға ауып, елбилігі Абай қолына еркін тимеген. Білімнен мал артық болушы ма еді, деп Абай жұрттың онысына көнбей, таласқан».

Кезінде М.О.Әуезов айтқан, қазір зерттеушілер тарапынан (Р.Нұрғали) сөз болып жүрген «Мәдениет тарихы» атты еңбегін табу үшін жасаған әрекеттеріміз нәтиже бермеді.

Қазақ халқының әліпшесі Алланың кітабы – Құран әріптерімен үндес екенін дәлелдеп кеткен А.Байтұрсынұлының бұл ғылыми жаңалығының мәнін біз әлі толық мойындамай келеміз. Оның үстіне бұл – ғылыми мәні зор, мұсылман елдеріне үлгі болатын бірден бір дәйек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-том. А.: Алаш, 2004. – 480 б.
- [2] Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Бас ред. Р.Нұрғалиев). А.: Қазақ энциклопед., 1995. – 496 б.
- [3] Қабдолов З. Ахаңның әдеби қисындары // Көзқарас. – Алматы: Рауан, 1996, 72-б.
- [4] Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген // Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы, 2001. 64-б.